

Н.М. Ковтун,
аспірантка кафедри філософії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Архетип як інваріантна форма духовного життя

У статті досліджується розуміння архетипу як позачасової інваріантної форми духовного життя суспільства. Особлива увага зосереджена на тлумаченні поняття "архетипу" у філософських концепціях О. Веселовського, С. Кримського, К. Леві-Стросса, К. Юнга.

В умовах переходу від традиційно-архаїчного до сучасного суспільства відбувається незворотна руйнація монолітності людського буття. Цей процес супроводжується розчепленням єдиного феномену буття на різні сфери, від матеріально-речових до ідеальних. Там, де різко переривається, нівелюється органічне формування світогляду, зокрема, міфологічного, з'являється сприятливий ґрунт для експериментів над індивідом і над соціумом в цілому. Якщо основа будь-якої світоглядної системи підривається, "істинне" знання розривається на фрагменти, позбавляється цілісності, а то й зовсім вилучається з духовної традиції, стає можливим маніпулювання масовою свідомістю.

На шляху подолання розриву світоглядних засад, нівеляції цінностей, втрати духовних орієнтирів важливого значення набуває аналіз позачасових інваріантних формоутворень. Адже, розвиток людської спільноти завбачує не лише зміну одних інституцій чи уявлень іншими, але й існування вертикальних інформаційно-енергетичних структур, які пронизують історичний процес від найдавніших часів до сучасності. Такі структури (архетипи) передаються із покоління у покоління, забезпечуючи тяглість духовної традиції. З огляду на це, вкрай важливого значення набуває дослідження різних підходів до розуміння поняття "архетипу" у вітчизняній та зарубіжній історико-філософській літературі.

Хоча проблема архетипів як інваріантних форм є наріжною для європейської філософської думки, вона не стала предметом детального аналізу в українській історико-філософській літературі. На сучасному етапі в Україні з'являються поодинокі дослідження, що торкаються аналізу окремих аспектів даної проблематики, зокрема, архетипової концепції К. Юнга [1]. Однак, в цілому проблема розуміння архетипу у концепціях вітчизняних та зарубіжних авторів залишається недостатньо дослідженою, а тому перспективною сферою історико-філософських досліджень.

Метою дослідження є аналіз поняття "архетипу" як інваріантної структури духовного життя у концепціях українських та зарубіжних філософів.

Історичний розвиток будь-якого суспільства ґрунтується на типових константах, які є засадничими елементами духовного життя людської цивілізації. У різних філософських концепціях вони називаються архетипами, праобразами, універсаліями, інваріантами, "формами без змісту", наскрізними інформаційно-енергетичними структурами. Інваріантність простежується у тих сферах духовного життя людини, де є прототипи, повторюваність, зокрема у міфології, фольклорі, мистецтві, культурі в цілому. Культура як система, здатна до самоорганізації і саморозвитку, завбачує "закидання вперед у майбутнє усієї потенційної сітки цілого" [2: 186]. Подальший розвиток лише актуалізує окремі ланки сітки, розкриваючи потенції цілого за сегментами. Мова йде про архетипи, як наскрізні символічні структури, котрі за історичної мінливості змісту тематично присутні в усіх фазах історії культури.

У наукову сферу теорія архетипів була введена швейцарським вченим К. Юнгом. Вивчаючи духовний стан сучасного західного суспільства, дослідник не раз вказував на його хворобливий стан, перебільшену увагу до матеріальної, раціональної сторони життя. Причиною такого стану стала "втрата розуміння західним суспільством значення символічного дискурсу. Втрата символічного сприйняття була катастрофою у масштабах не тільки

окремої особи, а й усього суспільства загалом" [1: 60]. На особистісному рівні це втілювалося у збільшенні кількості неврозів та депресій, загальному відчутті безглуздості життя, на рівні соціальному – у поширенні епідемій новітніх віровчень, які часто набували політичного забарвлення.

Засобом подолання світоглядної кризи, на думку К. Юнга є усвідомлення феномену колективного несвідомого, ретранслятором якого є архетипи. Як концентроване відображення психічної енергії, архетипи можуть біологічно успадковуватися, адже міфи закладені у саму структуру людської душі. Архетипи постають тим структурно-енергетичним остовом, навколо якого формується духовний простір індивіда. Хоча архетипи є чистою формою, вони простежуються у різних варіантах духовного життя. Щодо кількості архетипів дослідник констатує, що їх є стільки, скільки типових життєвих ситуацій [3: 91]. Відтворення, актуалізація архетипів, продовжує дослідник, є своєрідним "кроком у минуле", поверненням до архаїчних рис духовності. Тому людині будь-якої історичної епохи притаманні риси "архаїчної свідомості". Однак, на побутовому рівні вони цілком перебувають під нашаруванням раціонального.

Варіативний, імовірнісний характер архетипів визначається їх несвідомим змістом, котрий у процесі становлення трансформується у сферу свідомого і чуттєвого. Її якість "визначається рівнем індивідуальної свідомості", в якій виринає архетип [4: 174]. Відтворення, актуалізація різних варіантів архетипів є своєрідним "кроком у минуле", поверненням до первісних засад духовності.

Співзвучною з проблемою архетипів, універсальї та інваріантів є концепція відомого філолога О. Веселовського щодо взаємодії форми і змісту. Згідно з нею форма розуміється як низка незмінних, вічних елементів, які переходять у спадок від покоління до покоління, мандруючи світом. Вони є загальноживаною і невідомо ким складеною мовою (койне). Натомість зміст постійно змінюється. Вливаючись у старі форми, він оновлює та наближає їх до культурно-історичних запитів відповідної епохи. Історичні

умови спонукають до життя то одну, то іншу забуту форму [5: 494; 500]. Запропонована О. Веселовським інтерпретація мотиву тотожна архетипам, через які первісне мислення відповідає запитам буття.

Ідея інваріантності, висунута О. Веселовським та іншими представниками казанської лінгвістичної школи у кінці XIX століття, плідно розроблялася на всіх рівнях лінгвістичного аналізу. Вона стала важливим елементом структурної парадигми у методології гуманітарного пізнання – від Ф. де Соссюра, В. Проппа, К. Леві-Стросса до М. Фуко. Її засадничою ідеєю стала думка про єдність духовного розвитку людства, що найповніше втілюється у сфері міфології. Свого часу К. Леві-Стросс звернув увагу на те, що за виняткової варіативності одні й ті ж міфи відтворюються фактично однаково у різних точках світу. Це ставить дослідника перед проблемою, якщо зміст міфів казуальний, то як пояснити надзвичайну схожість їх сюжетів у різних міфологіях [6: 153]. Беззаперечна цінність міфу визначається тим, що події, які відбулися на "початку часів", продукують наскрізну структуру, одночасову для минулого, теперішнього і майбутнього. Варіативне наповнення цієї структури детермінується особливостями відповідної історичної епохи.

Архетипи не можна розглядати як абсолютну повторюваність, що означало б статику, відсутність розвитку. Відсутність жорсткої повторюваності визначає мінливість речей. "Ні порядок, ні хаос не є чимось первинним, початковим. Вони – рівноправні сторони об'єктивної дійсності, однак провідною стороною є закон" [7 103]. Абсолютизація як повторюваності, так і неповторюваності у суспільних явищах дає одностороннє, викривлене зображення людської історії. Будь-які суспільні явища постають як єдність повторюваного (архетипового) і ймовірного (варіативного), а людська історія – діалектичним поєднанням закономірного і незаконірного.

У цьому питанні ідеї К. Леві-Стросса парадоксальним чином співпадають з поглядами К. Юнга. Архетип і відповідні до нього міфологеми

К. Леві-Стросс вважав категоріями символічної думки [8: 166]. Однак, французький етнолог критикував концепцію К. Юнга за припущення про сталість архетипових образів та спадковий характер їх передавання.

Звернення до архетипів, зауважує визначний український філософ С. Кримський, не означає повернення в минуле. Архетипи – це особливий методологічний ракурс, у якому завдяки перетворенню минулого у символ твориться смисл майбутнього [2: 186]. Архетипи як культура поперед нами є ймовірнісними. Уся їх багатоманітність, різночасові вияви окремих потенційно можливих сегментів залежать від духовних, соціальних, економічних умов. Одні архетипи домінують за певних історичних обставин, інші перебувають у тимчасово законсервованому, зародковому стані. За принагідних умов вони здатні до актуалізації.

Означена ймовірність завбачує можливість виходу у майбутнє через теперішнє шляхом актуалізації невикористаних можливостей минулого. Ось чому в історії культури простежується "феномен передбачення (антипації) фундаментальних наукових ідей, своєрідної "петлі" часового потоку (зустрічі минулого і майбутнього) на колах культурної самосвідомості" [2: 178]. Отже, в архетипах закарбовані ті події у світі, які ніколи не закінчуються.

Якщо розвиток йде за спіраллю, то в середині цього процесу не може бути "дірки". "Спіралі історії накручуються на стрижневі цінності, які, збагачуючись, не гинуть, а постійно відроджуються у нових формах, перетворюючи сучасність та всечасність метаісторії. Первинні колективи втілюють цю здатність збереження, відтворення і трансляції базових структур світової історії лише у специфічному, соціальному вимірі" [9: 77].

Архетипові мотиви, втілюючись у міфології, літературі, мистецтві всіх часів і народів, повторюються зі століття у століття, висуваючи, зокрема, в українській самосвідомості на перший план "не формалізм розуму", а те, що є корінням морального життя, "серце", як метафору інтимних глибин душі. Поряд з архетипом Серця С. Кримський виділяє в українській культурі архетипи Природи, Софії, Слова. Спорідненість національних архетипів та

універсальній світової культури є передумовою вивільнення духовного життя нації із ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу утвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності [9: 87]. Вивчення культурної антипації наукових ідей, продовжує дослідник, дозволяє вивести певні закономірності, які допомагають висвітлити функціонування архетипів. Мова йде про античну формулу "майбутнього характеру раннього", згідно з якою явища, що виявляють себе на початковому етапі розвитку, обов'язково розвиваються на завершальних фазах процесу вже як панівна форма [2: 184]. Висхідний етап розвитку процесу, явища, феномену, перебуваючи у діалектичній взаємодії з завершальним, витворює закінчений цикл розвитку.

Одночасно архетипи є як ціннісно-ієрархічними формами, так і позбавленими релятивності формоутвореннями. Їм не властиві часові переходи, які безпосередньо прив'язували б їх до теперішнього, вони спрямовані і в минуле, і в майбутнє. Справді, вдумайтесь в етимологію українського слова "майбуття". Означає "воно щось таке, чого ще ніколи не було, чи містить якийсь інший зміст? – Етимологія даного поняття – "має бути" – акцентована передусім на "дистанціюванні" від наявного буття. Отже, буття у людській свідомості подвоюється на те, яким воно є, і на те, яким воно має (може) стати" [10: 14-15]. Мовиться, як бачимо, про певну ймовірність, котра не завжди є абсолютно новою, небаченою, незвіданою.

В цілому архетип втілює дійсність у процесі, зміні. Він є потенційно досягненим у діалектично відкритому просторово-часовому континуумі майбутнього. Як позачасовий механізм передавання духовних надбань архетип утримує визначеність доки деструктивні сили не спричинять його дезактуалізацію. З часом структурні складові архетипу перегруповуються, трансформуються у інші архетипи або до певного часу зникають, а за певних умов знову виринають на рівні індивідуальної та суспільної свідомості. Пророча заданість архетипових форм покликана задавати смисл майбутніх часів, а не жорстко визначати майбутні факти. Тому будь-які передбачення

мають імовірнісний характер тлумачити смисл розвитку, а не його фактичне наповнення. Потрапляючи на історичний ґрунт, архетип наповнюється змістом відповідно до соціально-культурного оточення. Через архетип можна висловити безкінечне чи остаточне, надати йому буття у формі кінцевого, конкретного образу. Водночас архетип не локалізований у реальному історичному процесі, а утримує у собі всю повноту часів.

Символічні форми загалом, й архетипи зокрема, утримують у собі протилежні характеристики. Перша з них позитивна, творча, конструктивна, життєва. Друга – негативна, деструктивна, руйнівна, закостеніла. Деструктивна сутність архетипу виявляє себе тоді, коли архетип насаджується як штучна, закостеніла, загальнообов'язкова структура. Функціонування архетипів є закріпленням ідеальних моделей поведінки, ритуалів, дій, образів, які сприяли формуванню категорій мислення, утриманню реальності. Вони стали ретранслятором людського досвіду та здобутків цивілізації за відсутності надійних матеріальних носіїв інформації. Архетип дозволяє дійсності відбутись, здійснитись, набрати форми. За його допомогою можна висловити безкінечне і ймовірнісне, надати йому існування у формі кінцевого і конкретного образу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бичатін С. Символи та міфи. Культурологічна концепція К. Юнга // Людина і світ. – 2002. – № 1. – С. 60 – 65.
2. Крымский С. Философия как путь человечности и надежды.– К.: Издательство Курс, 2000. – 308с .
3. Юнг К. Бог и бессознательное. – М.: "Олимп"; ООО "Издательство АСТ-ЛТД", 1998. – 480 с.
4. Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психологічні типи. Вибрані праці з аналітичної психології // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Довіра, 1993. – С. 167 – 179.

5. Веселовський А. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940. – 647 с.
6. Леви-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 152 – 165.
7. Парнюк М. Диалектика закона и хаоса // Категории "закон" и "хаос". – К.: Наукова думка, 1987. – С. 97 – 107.
8. Мелетинский Е. Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа // Вопросы философии. – 1970. – № 7. – С. 165 – 174.
9. Кримський С. Архетипи української культури // Вісник НАН України. – 1998. – № 7-8. – С. 74 – 87.
10. Табачковський В.Г. Людина – Екзистенція – Історія. – К.: без місця видання, 1996. – 123 с.

Матеріал надійшов до редакції _____

Ковтун Н.М. Архетип как инвариантная форма духовной жизни.

В статье исследуется понимание архетипа как вневременной инвариантной формы духовной жизни общества. Особое внимание уделяется анализу понятия "архетипа" в философских концепциях А. Веселовского, С. Крымского, К. Леви-Стросса, К. Юнга.

Kovtun N.M. Archetype as an Invariant Form of the Spiritual Life.

The understanding of the "archetype" as an intime invariant form of the spiritual life of society is researched in the article. Special attention is concentrated on the notion of "archetype" in the philosophical conception of O. Veselowskiy, S. Krymskiy, K. Levi-Stross, K. Yung.

Ковтун Наталія Михайлівна – аспірант кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Адреса: м. Житомир, вул. Максютова 33 /2, кв. 2. Телефон: 80972998287.